

УРВИЧ

между легендите
и историческата истина

Not far from Sofia and left of the road to the town of Samokov is situated Urvich fortress. The remains of the fortress can be traced on top of a rock massif, where gather the splits of Vitosha, Plana and Lozenska mountains. As early as 1965 the fortress has been determined as Early Byzantine (VI - VII th century AD). In 1979 Dimitar Ovcharov has conducted archaeological excavations with a team of students from Sofia University "St. Kliment Ohridski". Urvich fortress and the neighboring area in an interesting way are connected with the earliest stage of the Ottoman offensive against Bulgaria in XIV century. Very interesting is the interpretation of the events by Paisii Hilendarski, which is believed that had been done on the basis of missing original document: "And for seven years tsar Ivan Shishman stood in Sredets and near Iskar. He had a monastery Urvich with a strong fortress, with surrounding water around it. Thus with a small army the noblemen of Tarnovo survived here and hid from the Turks..." From the very beginning of the archaeological research is discovered, that the fortress walls had been raised on the edge of the steep slopes of the ridge. They follow the pattern of the terrain and trace out an oval with a total length of 849 m, which strongly narrows to the North and South. During the first excavations it has been impossible to be established the system of towers along the fortress wall. The only tower, that D. Ovcharov has described, is situated in the northeastern part of the wall and had been raised in connection with a late reconstruction of the fortress system. Almost at the center of the area, surrounded by the walls, are discovered the ruins of the church. The tradition keeps the memory that the temple was dedicated to St. Ilia (St. Elias). The archaeological research proves that the church "St Ilia" walls had been painted twice - in XIVth and XV - XVIth century.

In 2008 has been realized joint project of NIAM - BAS and the Sofia's "Culture" program with the title "Urvich - the last fortress of Shishmans", with a leader assoc. prof. PhD Boni Petrunova. Its main objective is exploration, rehabilitation and popularization of Urvich fortress. The project is devoted to the 1200th anniversary of the affiliation of Serdica to Bulgaria by Khan Krum in 709.

Thus it was 2011, when the excavations of Urvich had finally been renewed. This happened with the cooperation and support of Sofia Municipality. The archaeological excavations happened in connection with a project of AAREPAM - Kopam BG, financed by the Municipal program "Culture". Scientific research leaders are assoc. prof. Boni Petrunova and prof. Nikolai Ovcharov, as the work has been done with wonderful students from New Bulgarian, Plovdiv and Shumen Universities.

**Доц. д-р Бони Петрунова, доц. дин Николай Овчаров, автори
Филип Петрунов, фотография**

Яна Димитрова, превод

Елена Василева, предпечат

Unicart, печат

София 2011

История на проучванията

Недалеч от София и вляво от пътя за град Самоков е разположена крепостта Урвич. Тя е защитена от всички страни от стръмни скали, а покрай нея живописно се извира река Искър. През римската епоха там минава път, който бил наричан „Тра-

янов", по името на император Траян (98-117). През VI в. пътят свързва Виндобона-Сингидунум-Най-сос-Сердика-Тримонциум (Филипопол)-Адрианопол-Бизантиум (днешният-Виена-Белград-Ниш-София-Пловдив-Одрин-Иstanbul).

Останките от крепостта се проследяват върху скален масив, при който се събират разклоненията на планините Витоша, Плана и Лозенска. Това „средобърдие“ прегражда долината на Искър, факт, обясняващ отлично защо именно на това място е изградена твърдината. Историята на нейното проучване е кратка, но твърде интересна.

Още през 1965 г. крепостта е обявена за ранновизантийска (VI-VII в). Тогава се публикуват главно популярни очерци, в които историческите факти се преплитат с преданията, но същински археологически разкопки не са правени. Това се случва през 1969 г., когато за първи път проф. Димитър Овчаров извършва с ученици от 22 гимназия теренни проучвания на част от крепостната стена и една бойна кула.

През 1979 г. проф. Димитър Овчаров подновява разкопките с екип от студенти от Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Изследвана е църква, разположена в центъра на площта оградена от крепостните стени. В резултат на проведените проучвания до края на 70-те години МК

и НИТК дават на крепостта статут на паметник на културата от национално значение в категория „недвижими паметници с видими архитектурни останки“.

В 1981 г. Д. Овчаров публикува двата етапа на изграждане на църквата „Св. Илия“ в крепостта Урвич. Година по-късно участникът в разкопките Николай Овчаров обнародва откритите при разкопките стенописи.

През същата година той продължава проучванията, вече със самостоятелно разрешение и с ученици от столични училища. Тогава е разчистен притвора на храма „Св. Илия“, който до този момент е неизвестен.

След тези разкопки на Н. Овчаров Урвич е „забравен“ за почти 30 години. Триви и храсти покриват руините на проучените сгради.

Едва в 2008 г. е реализиран съвместен проект на НАИМ-БАН и Столична програма „Култура“ под названието „Урвич - последната крепост на Шишмановци“. Той е ръководен от доц. д-р Бони Петрунова. Цели на проекта са: изследване, облагородяване и популяризиране на крепостта Урвич. Проектът е посветен на 1200-годишнината от присъединяването на Сердика към България от кан Крум през 709 година.

Така се стигна до 2011 г., когато разкопките на Урвич най-сетне са подновени. Това става със съдействието на Столична община. Археологическите проучвания се осъществиха по проект на САПЕЗАП - Копам БГ, финансиран по общинската програма „Култура“. Научни ръководители на изследванията са доц. д-р Бони Петрунова и проф. дин Николай Овчаров, а се работи с прекрасни студенти от Нов Български, Пловдивския и Шуменския университети.

От средновековните хроники до преданията за цар Ясен

Крепостта Урвич и районът около нея по интересен начин са свързани с най-ранния етап от османското настъпление срещу България през XIV в. За мащабно сражение край София свидетелстват написани през периода на турското робство истории като „Царството на славяните“ на Мавро Орбини, „Зографската история“ и „История славянобългарска“ на

Паисий Хилендарски. В него загинал Шишмановият брат Асен, но завоевателите били спрени за известно време. За същото разказва най-големият в България цикъл от предания за османското нашествие, съхранен от народната памет в района на София и Самоков. Те споменават за турско настъпление през Костенец, Ихтиман и Самоков, завършило с епична битка и смъртта на брата на Иван Шишман, Ясен (Асен).

Тези данни щяха да останат в сферата на легендите, ако не бе разчетен и осмислен един изключително важен, но фрагментиран надгробен надпис, открит през XIX в. в търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“. В него се говори за цар Асен, паднал в битка с турците. Според последния прочит това се е случило през 1371 г. Става дума за изобразения като дете в миниатюрата от Лондонското Четвероевангелие Шишманов брат Иван Асен V, който загинал в бой на 18 години.

Разнородните данни очертават драматичната картина на Балканите от 1369-1371 г. България, Византия и част от разпокъсаните сръбски господари успели да постигнат съгласие за съвместни действия срещу турците. Султан Мурад обаче реагирал бързо като през 1369 г. разбил ромеите край Одрин, а на 26 септември 1371 г. разгромил водените от крал Вълкашин и деспот Угleshа сръбски отряди.

Тогави на престола в Търновград току-що се възкачил цар Иван Шишман, сменил починалия в началото на годината Иван Александър. Той действал решително и изпратил войски начело с брат си Иван Асен V, които трябвало да охраняват планинските проходи между Пловдив и София. Хронистите определят времето на османския удар веднага след Черноменската битка. Първото сражение станало северно от Белово и при теснините около Траянови врати. Ходжа Хюсеин нарича мястото Капалъ Дервент и отбелязва,

че българите оказали отчаяна съпротива. Идрис Битлиси допълва, че и двете страни понесли големи

загуби. По интересен начин събитието е отразено от няколко немски пътешественици, преминали през Балканите през XVI в. Те са категорични, че българските войски твърдо отбранявали прохода Траянови врати и крепостите наоколо.

Веднага след това сражение турците превзели Костенец и Ихтиман. Там пълководецът Лала Шахин разделил силите си на две части. Единият отряд атакувал София в движение за да провери устойчивостта на нейната крепост. Вторият тръгнал към Самоков през околните пътища. Но преди да стигне до този град, Лала Шахин се сблъскал с основните сили на българите.

Според Ходжа Хюсеин битката се състояла на Чамурлийското поле, което днес е във водите на яз. „Искър“. Тя била продължителна и жестока. Споменатият хронист твърди, че завършила с успех за турците. Самият той обаче признава, че след сражението Лала Шахин няколкократно моли султана за подкрепления. Идрис Битлиси пък направо говори за първоначален неуспех и за победа чак след идване на изпратените от Мурад свежи сили. Особено красноречив е рапортът на османския пълководец до султана. Той заявява, че София и областта ѝ не могат да бъдат превзети по никакъв начин. „Големи жертви паднаха от ислямските храбри войници, които се самопожертваха като на курбан“.

Много интересно е тълкуването на събитията у Птаисий Хилендарски, за което се смята, че е направено по изчезнал оригинален документ: „И седем години стоял цар Шишман в Средец и покрай Искър. Имал манастир Урвич със силна крепост, наоколо го ограждала вода. Така с малко войска търновските велможи преживели тук и се криели от турците. Когато турците превзели от крал Вукашин охридската земя и го поробили и надвили, и тук окончателно заробили и погубили цар Шишман и войската и търновските и българските велможи“

Като изключим легендарния момент и невъзможността Иван Шишман да бъде по това време край София и да загине там, останалите данни определено говорят за съпротивата срещу османския удар край София през 1371-1372 г. Те вече дават и мястото на Урвич във военната операция. Тук стават особено важни споменатите народни предания. Те са единни за направлението на османския удар от Ихтиман към Самоков. Според тях българите посрещнали турската армия точно на Чамурлийското поле, където загинал предвождащият ги цар Ясен (Асен).

Едно от преданията се отличава със своите подробности. Цар Ясен бил притиснат от турците и се укрепил в крепостта Урвич в Искърското дефиле между София и Самоков. След превземането на твърдината той отстъпил към Чамурлийското поле. Царят дал решително сражение в местността Режана пред крепостта при днешното с. Широки дол край яз. „Искър“. Войската му била напълно разбита, а той – убит при бягството си към Рила.

Като цяло изворите така и не дават точния изход на битката. Най-вероятно тя все пак завършила с успех за турците, но войските им били обезкървени и принудени да се оттеглят в посока Пловдив. Иван Асен V загинал, но успял да спре османското настъпление към вътрешността на България. Това не противоречи на единственото сведение от византийски историк. Лаоник Халкондил говори съвсем накратко за похода към София и за станалото сражение. В резултат от него Иван Шишман отстъпил в Дунавската област и изоставил Южна България.

Всички тези събития се отнасят към късната есен на 1371 - 1372 г. Още през 1372 г. Лала Шахин се изтеглил към Траянови врати, където през следващите години минавала границата. В рапорта си до султана той е вбесен от издръжливостта на „великия мръсник“ в София. „Да се стои повече в тези страни е излишно“ - заклю-

чава военачалникът. Лала Шахин се оттеглил и оставил за свой заместник Индже Балабан, който успял да превземе София години по-късно.

Както в много случаи решителни се оказват данните от археологическите проучвания. Те по-

казват следи от драматичната обсада на крепостта Урвич през XIV в. Особено важно е намереното при кампанията от 2011 г. сребърно монетно съкровище от 18 екземпляра, пръснати в притвора на църквата „Св. Илия“. Монетите са били повече, но много от тях са станали плячка на иманяри.

Върху всички екземпляри са изобразени цар Иван Александър и синът му Михаил. Те обаче са леко орязани съобразно девалвацията, засвидетелствана през 1366-1371 г. Върху няколко екземпляра до образа на стария цар пък е добавен монограмът на Иван Шишман, което е характерно за първото монетосечене на новия владетел от 1371-1373 г. Така по блестящ начин се доказва, че превземането на Урвич е станало около битката на Чамурлийското поле.

Крепостта Урвич в светлината на археологическите проучвания

Крепостна система

Още при първите археологически проучвания е установено, че крепостните стени са били издигнати по самия ръб на стръмните склонове на рида. Те следват конфигурацията на терена и очертават неправилна елипса с обща дължина 849 м., силно стесняваща се на север и на юг. Все още много от параметрите на куртината не са изяснени, но при проучванията през 2008 г. е направено заснемане с GPS. При него се установява, че площта на крепостта Урвич е около 18 дка. В ограденото от крепостните стенипространство на места личат останки от сгради, а самия терен е неравен и със силен наклон на юг. Най-високата точка на твърдината се намира в северния ѝ край, където е била и цитаделата.

Според проф. Д. Овчаров, скалите „Калето“ и „Царичина“, които фланкират Урвич от юг и север са били част от фортификационната система, но поради естествената си недостъпност там не са изградени допълнителни съоръжения. Досега не са установени местата на крепостните порти. Те са били най-малко две, разположени от изток и от запад.

Относително добре е проследена източната охранителна линия на крепостта, където стената през 70-те години на XX в. е била запазена до 5-6 м височина. Част от нея е видима на терена и днес. Тя е изградена от ломени необработени камъни, комбинирани с речни волутъци. При изграждането на зида не са спазвани редове, но все пак стремежът е бил лицевата страна да е гладка. Самата куртина е леко наклонена към вътрешната страна на крепостта, като този наклон играе ролята на контрафорс спрямо денивелацията на терена. Подобно на други средновековни крепости и при Урвич е използвана система от дървени изравнителни греди (сантрачи), местата на които личат в структурата на стената, а някои дори са запазени и до днес.

При първите проучвания се оказва невъзможно да се установи системата от кули по куртината. Единствената кула, която проф. Д. Овчаров описва, се намира в североизточната част на стената и е издигната при едно късно преустройство на крепостната система. Проучването ѝ продължи и през 2008 г. Тя е с неправилна правоъгълна основа и във височина е запазена до 5 м. Въпреки разрушенията личи, че е била изградена върху куртината, което дава основание да се предположи, че на това място стената е правела чупка. При югоизточната кула бяха заложени два сондажа. В единия се разкри струпване от строителна керамика и хоросан, а при другия е регистрирана малка стена изградена от средно големи необработени камъни, без спойка.

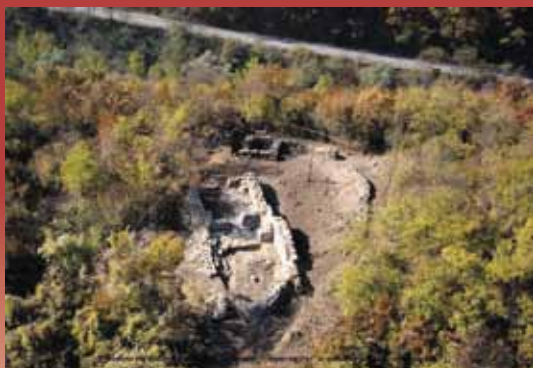
Църква и манастир „Свети Илия“

Почти в центъра на оградената от крепостните стени площ се намират руините на църква. Народни предания пазят спомена, че храмът е бил посветен на св. Илия. Това бе потвърдено при археоастрономическото изследване на инж. Петър Вълев през 80-те години на XX в. То установи, че първият камък в апсидата на църквата е поставен именно в деня на този светец.

Градежът на църквата е аналогичен с този на крепостната стена. Камъните са споени с бял хоросан, а в структурата на зида са използвани дървени сантрачи, гнездата от които личат по северната стена на сградата. Те са с дебелина до 20 см, а разстоянието между сантрачните пояси, които са оформяли стените на храма е 1.20-1.50 м.

Първоначално църквата Св. Илия е била еднокорабна, а вътрешността - разделена на наос и притвор. Дължината на сградата от външната страна е 16.25 м. Според Д. Овчаров в началото на XIII в. храмът е представлявал скромна и непретенциозна постройка с двускатен дървен покрив, покрит с керемиди. Това се потвърди от проучванията през 2011 г., когато се установи, че тогава общата дължина е била 12 метра, а размерите на предверието са 1.35 x 4.00 м.

След извършено в началото на XIV в. преустройство, планът на църквата става кръстовиден. Стените от север и от юг били съборени частично и отново преизградени. Вероятно това се наложило след като сградата е пострадала след пожар, вражеско нападение или комбинация от двете. При преустройството подът на църквата е вдигнат с около 1 м, а сградата става от типа „вписан свободен кръст“. Скоро след това по постройката се правят нови преустройства, които я превръщат в класическа кръстополна църква.

Друга изключително интересна информация от археологическите проучвания дадоха откритите фрагменти от стенописи. Те са изследвани и публикувани от Н. Овчаров. Проучването показва, че църквата „Св. Илия“ е била стенописвана на два пъти – през XIV и XV-XVI в. По стените и в насапа бяха открити и реставрирани няколко прекрасни изображения, които сега могат да бъдат видени в залите на Националния исторически музей.

Резултатите от археологическите проучвания през 2011 година допълниха и разкриха нови данни за църквата „Св. Илия“. Преди всичко се доказва, че тя е част от манастир, който вероятно е изграден след превземането на крепостта Урвич от турците и е съществувал през XV-XVII в.. Разкри се част от северната ограда на манастира, както и помещение свързано с нея и разположено западно от църквата. Може би точно това е споменатата през XVIII в. от Паисий Хилендарски обител.

Находки

Разкопките на крепостта Урвич винаги са давали интересни находки.

Наред с уникалните стенописи, през 1979 г. бяха разкрити няколко гроба от некропол край църквата „Св. Илия“. В тях се намериха сребърни и бронзови украшения. Монети

и други предмети бяха открити и при кампаниите през 1982 и 2008 г.

При разширените археологическите проучвания през 2011 година се откриха и повече находки. Става дума за 49 предмета, като 28 от тях са монети. Пет монети са от IV-V в. и това показва, че още в късноантичната и ранновизантийската

епоха тук вероятно е съществувала крепост. Анонимна монета от форма животът е

Съвсем естествено от периода на в. Заедно със сребърни, през 2011 г.

съкровище от български сребърни монети от XIV в., имащо изключително значение за проучването на Урвич.

XI в. пък показва, че под някаква продължил и тогава.

Вено най-много монети се откриха разцвет на крепостта - XII-XIV бърни венециански и сръбски монети открито и споменатото по-горе

Не по-малко важни са монетите от късния „монастирски“ период. От това време са три османски сребърни акчета: на Баязид II (1481-1512);

Мурад III (1574-1595) и Мехмед III (1595-1603).

Те идеално се свързват с откритата на пода на помещението от запад на църквата сребърна монета на крал Сигизмунд III Ваза от 1588 г. Заедно с керамиката, тези парични знаци отлично илюстрират живота

тук след превземането на Урвич от турците през XIV в.

Не трябва да се забравят и няколко накита, открити през 2011 г. При проучването на църквата и пространството южно от нея са намерени 4 сребърни пръстена, сребърна обеца, лични вещи от бронз и желязо. Тези предмети дават

основание да се очаква наличието на богат некропол

около църквата, който вероятно е използван в периода XIV-XVI в. За съжаление иманяри са унищожили доста гробове в притвора на храма, където сега намирам пръснати човешки кости.

Забравеното съкровище

През 1983 г. в Националния археологически музей, като дарение постъпва съкровище от женски накити, изработени от злато и сребро. Дарението е направено от Джон Бърнип, учител по история от Англия, който го купува на аукцион през 1979 г. в Лондон. То е било депонирано в глинен съд и заровено в пода на една от сградите на крепостта Урвич.

Съкровището се състои от: два невес-тински венеца, различни части от изящно изработени колани, елементи за прочелник, ва цели прочелника, четири наушника, два пръстена, една гривна, тип „кубелия“, разно-образни по форма висулки.

В момента е част от репрезента- тивния фонд на НАИМ при БАН.

Какво предстои

Много е трудно да се направи цялостна равностетка от едни археологически проучвания само няколко седмици след приключването на сезона. Със сигурност може да се каже, че това бяха изключително важни разкопки. След 30-годишно прекъсване най-сетне продължиха изследванията на един от ключовите средновековни обекти не само за София, но и за страната. Те несъмнено ще хвърлят светлина върху цялостната българска история, а откритите находки ще заемат достойно място в експозицията на Националния археологически музей.

Всичко това не можеше да се случи без разбирането и подкрепата на Столична община. В този смисъл ние сме сигурни, че 2011 г. е само началото на дълго и плодотворно сътрудничество. Урвич е съвсем близо до София и има всички шансове да стане репер в проходащия културно-исторически туризъм. Става дума за дестинация, в която посетителите на столицата ще могат да минат през редица забележителни с миналото си места – възрожденския Самоков, античната крепост край Белчин, средновековните църкви при Ярлово и Алино, късноантичната гробница при Бистрица и много други.

В тази насока бе и изказването на кмета на София, г-жа Йорданка Фандъкова, при посещението ѝ на разкопките на Урвич. Тя подчерта, че Столична община има амбициозната идея да развива културно-историческия туризъм не само в централната част на града, но и в неговите околности. Именно с тази цел стартира и програмата за Софийската Света гора, с която Урвич идеално се свързва. А може би не е далеч и времето, когато църквата „Св. Илия“ ще бъде напълно възстановена. Така след столетия прекъсване отново ще забият камбаните ѝ, призовавайки на служба миряните от околните селища.

Литература

- И. Велков. Урвич. – Прочути крепости, София, 1938.
Извори за българската история, София, 1994, 108-109.
Е. Евтимова. Средновековни накити от погребение в крепостта Урвич при с. Кокаляне. – ГНАМ, IX, 1993, 193-195.
П. Канев. Кокаляне, Урвич-твърдина на българщината. София, 2005.
Д. Матов. Пролетна разходка от София до Кокалянския манастир. – ПСп., 1892, XI.
Ст. Недев. Крепостта Урвич. – ВИС, XXXIV, 1965, 3, 62-67.
Г. Нешев. Съдбата на крепостта Урвич. – Наука и техника за младежта, 1970, 4, 12-18.
Д. Овчаров. Урвич. – Наша Родина, 1972, 7.
Д. Овчаров. Урвич-легенди и действителност. – София – древна и млада, София, 1980, 68-70.
Д. Овчаров. Крепостта Урвич край с. Кокаляне. – МПК, 1981, 1, 5-11.
Д. Овчаров. Църквата в крепостта Урвич при с. Кокаляне, Софийски окръг. – Археология, 4, 1981, 50-60.
Н. Овчаров. Изкуство изтръгнато от земята. – Отечество, V, 2, 1980.
Н. Овчаров. По долината на р. Искър от София до Самоков (историко-археологически наблюдения). София, 1981, 46 с.
Н. Овчаров. Стенописите от XIV в. в църквата „Св. Илия“ на крепостта Урвич. – Изкуство, 1982, 4, 28-33.
Н. Овчаров, П. Вълев. Бележки за крепостта Урвич край Кокаляне и опит за уточняване на името на църквата ѝ. – Интердисциплинарни изследвания, X, 1983, 7-20.
Б.Петрунова. Урвич-последната крепост на Шишмановци. – 1200 години Сердика-Средец-София в България. Сборник научни статии, София, 2009, 102-117
Х. Семерджиев. Самоков и околностите му. София, 1913.
И. Сотиров. Художествени накити от XVII век. Дарението на Джон Бърнип. Музеи и паметници на културата, 4, 1986, 37-43.

Проект "Урвич-последната крепост на Шишмановци"

Приоритет 8: Историческо наследство, социализация на недвижими паметници на културата и културни традиции на столицата.

Тематична област 1: Изучаване и съхраняване на културното наследство на София.

С подкрепата на:

София Ауто
за всеки път

НБУ

МОТО-РФОНЕ

Изданието е финансирано
от програма „Култура“ на Столична община
и се реализира в подкрепа на кандидатурата на София
за Европейска столица на културата.